

ТОҒАЙ
МУРОД

ТАНЛАНГАН

АСАРЛАР III

ЖИЛД

Тоғай Мурод

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР III жилд

«Sharq»

Мурод Т.

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР III жилд / Т. Мурод — «Sharq»,

© Мурод Т.
© Sharq

Содержание

Ҳикоялар	5
БОБОСИ БИЛАН НЕВАРАСИ	7
КУЗНИНГ БИР КУНИДА	10
КУ-КУ-КУ...	13
I	13
II	13
III	14
IV	14
V	15
ЭР-ХОТИН	16
Юрт кўшиғи	19
Мақолалар	23
МЕН-МИ?	24
СЕТОН-ТОМПСОН КИТОБИГА СЎЗБОШИМ	25
Конец ознакомительного фрагмента.	29

Тоғай Мурод
Танланган асарлар
III жилд
Ҳикоялар, мақолалар,
фотосуратлар, кундалик дафтардан
Ҳикоялар

БОБОСИ БИЛАН НЕВАРАСИ

Оёқларига қизил ботинка, устига кўк иштонкўйлак, бошига эски ола дўппи кийиб олган уч яшар невара, ҳаммадан олдин ўрнидан туриб, айвонга чиқади. Дастурхон атрофида ўтирганлар унга парво ҳам қилмайдилар. У дахлизда бирпас тик туради. Тўғридан қараганда худди вақтинча ўрнатиб қўйилгандек кўринадиган катта-катта қулоқларини кўрганлар неварани тоғасига ўхшатадилар. Қуралай кўзларини, бир оз япасқидан келган бурнини, кенг ва дўнг, ҳали ғам нималигини билмаган ялтироқ пешонасини кўрганлар эса уни отасига ўхшатадилар.

Невара зинапоядан авайлаб тушади. Орқасига бир қараб кўяди. Майда-майда қадамлар билан ҳовли эшиги олдидаги мотоциклнинг ёнига бориб туради. Эсида бор, отаси билан мана шу мулойим ўриндиққа ўтирган, ўшанда бу мотоцикл дегани қаттиқ овоз чиқариб юриб кетган, невара кўрққанидан отасини маҳкам кучоқлаб, кўзларини юмиб олган эди. Мана, у бугун ҳам мотоциклга минади, ўзининг минмоқчи эканлигини билдириш учун орқа ўриндиққа кўлини теккизиб туради. Ҳадемай отаси ҳам келади, сўрайди:

– Йўл бўлсин?

– Мен ҳам бораман.

– Қаёққа?

– Ишга.

– Ҳа-а. Директоримиз кеча педсоветда сени сўраётган эди, нега ишга келмаяпти деб, – дейди отаси ҳазиллашиб.

Невара отаси айтган сўзларга деярли тушунмайди. Ҳатто айрим сўзларни биринчи эшитиши. Аммо шундай бир нарсани пайқаб қоладики, кимдир: холасими, аммасими уни келсин, дебди. Боради, боради.

Шу пайт отаси бир нарсани тепади, пат-патлаган товуш чиқади. Невара бир чўчиб тушиб, киприкларини пирпиратади.

Агар олиб кетмасангиз, йиғлайман, дегандек, лабларини буради, елкасини силкиб, бораман, дейди. Отаси парво қилмай кетади. “Пат-пат”нинг орқасидан тутун чиқади, невара тутун ичида қолади. Ана энди, у ерга ағанаб, алаmidан чиққунча йиғламоқчи бўлади. Аммо... бобоси ёмон. Юмшоқ тупроққа ағанаб, мазза қилиб йиғлаб олишга қўймайди. Неварасини кўлидан етаклаб ичкари олиб кириб кетади. Ҳар қалай ёмон бўлса ҳам ўзи билган одамлар ичида бобосини яхши кўради. Сабабки, бобоси ҳозиргина унга тоқчадан шоколад олиб берди.

Неварасининг кўнгли ниманидир истайди. Бир куни бобоси уни қаергадир олиб борган, у ерда катта-катта уйлар бор, одамлар кўп экан, кўчаларда олма, бодрингларни одамлар ҳаммага кўрсатиб ўтирар экан. Ўшанда бобоси унга ширин сув олиб берган эди. Невараси ҳали-ҳали эслаб лабларини ялаб кўяди. У ҳозир, яна шу ерга олиб боринг, дегиси келади, лекин айтолмайди, қаерга борганини ўзи ҳам билмайди. Бобосининг тиззасига ўтириб олиб хархаша қилади.

– Жим ўтир, жим. Қара, анавуни қара. Эҳ-хе, болаларни қара, – дейди бобоси бурчакда турган телевизорга ишора қилиб.

Невараси бу ярми шиша катта қутининг телевизор деб аталишини яқиндагина билди. Аммо ҳалигича унинг номини айтолмайди. Бобоси телевизорда қизиқ томоша кўриб кулиб юборади. Невараси нима гаплигини пайқаса-да, бобосига қўшилиб кулади. У томошага қараб ўтириб, ҳайрон бўлади: бунча кўп одамлар қандай қилиб шу кичкина қутининг ичига сиғади?..

– Бобо, бу одамлар қаерда?

– Телевизорнинг ичида-да, улим.

– Шунинг ичида уйи ҳам борми?

– Бор, улим, бор. Ҳаммаси бор.

– Уларнинг шоколадиям борми?

Миттигина невараси ўзича, кишилар учун энг ширин ва керакли нарса шоколад деб билади. Шунинг учун ҳамма нарсани аввало шоколадга таққослаб кўради. Неварасининг саволи жавобсиз қолади, телевизорда ҳеч нарса кўринмай қолгани учун бобоси уни ўчириб қўйиб, ҳовлига чиқиб кетади. Невараси кўли билан деворга суяниб ўрнидан туради. Кўрсаткич бармоғини оғзига тикиб, бошини чапга сал қийшайтириб, телевизорга бирпас қараб туради. Сўнг аста-аста телевизорнинг орқасидан ичига қарайди – йўқ. Чаккасини телевизор ёнига теккизиб кулоқ солади – йўқ. Ҳалиги одамлар йўқ. Ҳозиргина шунинг ичида эди... Қаёққа кетди улар?..

У ҳайрон бўлиб, уй ичига назар солади. Печка олдида турган кичкина машинасини кўриб қолади. Машина олдида боради. Шу ерда турган синглизининг қўғирчоқ қизини оёғидан судраб келиб, машина устига ўтирғизади. Машинанинг узун ипларидан судраб ҳовлига чиқади, чеккароқда бир нималар қилиб ўтирган бобосига қарайди. Бобоси дераза ясапти. Олдида усталар учун керакли асбоблар, хар хил ҳажмдаги ёғочлар сочилиб ётибди. Вақт-вақти билан ёғочга чизади-да, сўнгра кичкина қаламини кулоғи устига қистириб кўяди. Буни кўрган невараси завқ билан қолади ва ўзи ҳам шундай қилиш учун қалам қидиради, бироқ тополмайди. Машинасини судраб дарахтлар орасига қараб кетади.

Бобоси кўз остидан неварасига қараб кўяди. Яна ишини давом эттиради. Бобоси пенсия чиққанига икки ойча бўлди. Ҳукумат уни тақдирлади. У пенсияга чиқмасдан олдин қачон пенсияга чиқиб мундоқ дам оларканман, деб ўйларди. Иш деганлари жонимгаям тегди, деб кўярди. Мана, орзусига етди. Аммо ўзини кўярга жой тополмай қолди. Нима иш қилишини билмайди. Ишлаб ўрганган одам – ҳадеб ётавергиси келмайди. Ҳовлини кузатиб, кўзига ёмон кўринган нарсаларни – деворнинг кўчган жойларини, бузилган деразаларни, эшикларни тузатади. Токларнинг учини кесади. Хуллас, ҳовлидаги беўхшов нарсаларни ўхшатмаса кўнгли ором олмайди. Бобоси, “Манави Исмоил... Э тавба-е, қирқ йил Совет ҳукуматига хизмат қилиб, минглаб одамлар билан тил топишдим-у, икки ойдан буён шу тирмизак билан келиша олмайман-а!..”

Бугун икки кундирки, бобоси товук катагига эшик тайёрлайди. У кўлидаги ёғочни қари-члаб кўради, адашиб кетади. Яна қари-члаб, бу сафар қалам билан бошлаб белги қўяди. Кесмоқ учун аррани олади. Бобоси: “Бекор пенсияга чиқибман. Ишдалигимда кунига камида ўн киши мени сўраб турарди. Энди эса ҳеч кимнинг мен билан иши йўқ”. Бобоси яна кўп нарсаларни ўйлайди... Неварасининг дарахтлар тарафга ўтиб кетганини эслайди, хабар олади. Хотиржам бўлиб, ишини давом эттиради. Неварасига ачинади: “Бунга қийин. Бирга ўйнайдиган болалар йўқ. Уйдагилар мениям ташлаб кетади, унияям ташлаб кетади. Ё иккаланг бирга ўйнавер, деганларимикан бу... Йўғ-е...”

Дўмбоққина невараси ўйиндан зерикади. Машинасини судраб келаётиб, товук катагига қараб, ичида товук борлигини кўради. Чап оёғини ерга тап этиб уриб “кишт”, дейди. Товук шунда ҳам индамай ётаверади. Невараси: “Ҳамма товуклар ҳовлида ўйнаб юрибди, бу товук нега бир ўзи ўтирибди экан?..”

Кўғирчоқ қизининг кўлини суғуриб олиб товукка отмоқчи бўлади, лекин ололмайди. Ердан майда тош олиб отади, товук қоқоқлаб катакдан чиқиб кетади. Невараси товук ётган жойда оппоқ тухум турганини кўради. Кўлини узатади, етмайди. Ўрмалаб катакнинг ичига кириб кетади. Тухумни машинасига солиб, бобосининг олдида оборади.

– Бобо, товук туғди, мана.

– Яхши бўпти.

– Тухуми иссиқ экан.

Бобоси ва невараси қўл ушлашиб ток вайиши остига борадилар. Жажжигина невараси токда осилиб турган узумларга қарайди. Ўз қўллари билан олиб емоқчи бўлади. Худди бобосидек кўлини узумларга чўзади. Эҳ-хе, хали жуда узоқ, жуда...

Бобоси неварасига боқиб, беихтиёр ўзининг болалигини эслайди... Қўнглида неварасига нимадир... нимадир пайдо бўлди... Неварасининг беғубор пешонаси ва тиниқ юзларига узок боқиб қолади...

1966 йил.

КУЗНИНГ БИР КУНИДА

Елкасига пахталик нимча ташлаган доцент Обидович, ёниб бўлган ўт чўғига кўмилган картошкаларни учи қорайиб куйган косов билан кавлаб, тинмай сигарета чекади. Чўғ тафтидан юзлари қизариб кетган бу салобатли, катта одамнинг қаршисида ийманиб, ориқ қўларини қовуштириб, йигирма ёшлардаги мўйловли йигит – Раҳимжонов ўтирибди. Ҳамиша талабалар даврасида бўладиган Обидовичнинг бугун ёлғиз, мунис ўтириши Раҳимжоновни ажаблантирди. Пешонаси тиришиб, устма-уст сигарета чекаётганини кўриб эса домланинг кайфияти ёмон, жуда ёмон, деган хулосага келди. У, Обидовичнинг олдида торгиниб, кўзларини пирпиратиб, қобиғи қорайиб куяётган картошкаларга тикилиб ўтирди. Обидович ҳар қанча чекмасин, барибир кечадан буён қийнаётган туйғулардан қутулолмади. Эҳ, ҳаёт бераҳмдир, бераҳм, деди ичида. Ўзига, қолаверса, Раҳимжоновга завқ бағишлайдиган бирор қизиқ гап ўйлади, тополмади. Кечаги ёмғирдан ҳўл пахтазорга қаради. Хўрсиниб, бош ирғаб қўйди. Туриб, лабига янги сигарета қистирди-да, пахтазор оралаб кетди. Бир чангал пахта териб яна қайтиб келди. Кафтидаги оппоқ толаларда йилтираётган ёмғирнинг охириги томчиларига, сўнг шийпон олдида ўсма қўйиб ўтирган қизларга қаради.

– Кўраяпсанми қизларнинг ўсма қўйишини. Ўсмани ўзлари учун қўяди, деб ўйлайсанми? Йў-ўқ, сен учун, ҳаммаси сен учун, йигитлар учун. Ҳаёт шунақа, гўзал... – деди.

Раҳимжонов доцент Обидовичнинг гапидан завқланиб кетди. Уялган боладай бошини чапга сал қийшайтириб, тобора қорайиб бораётган чўққа тикилганича жилмайди. Буни кўрган ва ҳис қилган Обидович унга биргина бўлсаям завқ бера олганидан қувониб, кулимсиради. Ҳали ювилмаган бир пақир картошка кўтариб ошхонага бораётган йигитга:

– Миркарим, болаларни кечаги жойга олиб бор, энди терса бўлади, – деди.

Йигит ҳўл қўлини олдига тутиб олган этакка артиб, ҳўп, деди-да, йўлида давом этди.

– Сен, Раҳимжонов ука, қолгин, иш бор.

Талабалар бир-бирларини қувлашиб оппоқ далаларга қараб кетдилар. Обидович шошмасдан картошкаларни арчиб, мис товоққа солди.

– Хў-ўш, қалай, зерикмаяпсанми, ишқилиб?

– Йўғ-е, домлажон, келганимизга бор-йўғи уч кун бўлди-ю.

– Кеча қанча тердинг?

– Ўн беш кило.

– Маза йўқ-ку. Болалар икки юз, юз килолаб терибди.

– Биза энди, домлажон, пахта териб кўрмаганмиз-де...

– Ҳа, майли. Қўлдан келганича териш керак. Укаларинг кўпми? Опаларинг...

– Тўртга укам бор. Опамла ҳаммаси эрга чиқиб кетишган.

– Уйланганмисан? Йўқ? Ҳа, яхши, хали биринчи курсан. Анча оғир бўлади. Ма, картошкани е.

– Йўқ, раҳмат, домлажон. Жа-а, тўйиб турибман, ўзийиз енг, раҳмат.

– Олсанг-чи, ҳаммамиз ҳам тўйиб турибмиз. Бу ширин бўлади, ол.

Раҳимжонов бир қўлини кўксига қўйиб, Обидовичнинг қўлидан картошкани олди.

Обидович йигитга ачиниш билан қаради. Жуда раҳми келди унга. Картошкага туз сепиб, кўнглига: “Болалар... Укаларимга қарайман, деб бу хали ўқишни ташлаб кетмасайди”, деган гап келди. Ҳозир бор гапни айтмоқчи, кеча штабдан олиб келган телеграммани кўрсатмоқчи бўлди. “Ҳозир айтсам. Бу хали бола бўлса. Бирдан миясига таъсир қилса... кейин нима бўлади?” У ўйлаб-ўйлаб, бу гапни ҳозир айтмасликка қарор қилди. Яна ўйлаб ўтириб, умуман, айтмайман, деган хулосага келди. Шунда Обидович онаси бечорани эслаб, кўнгли бузилиб кетди. Ўрнидан кескин туриб, сигарета чека бошлади. Кичкина кўк автобусга ишора қилиб, бирор иш буюрилишини кутиб турган Раҳимжоновга:

– Этакларни қолдириб, машинага чик. Бир жойга бориб келсан, – деди.

Раҳимжонов, Обидович кутгандан ҳам эртароқ автобусга чиқди. Иккалови ёнма-ён ўрта-роқдаги ўриндикқа ўтирди. Обидович автобуснинг очик деразасига тирсагини қўйиб, йўл четидаги пахтазорга қараб кетди. Ўзини қанча бошқа фикрлар билан овутмасин, барибир онаси кўз олдидан кетмади... Обидовичнинг томоғига бир нарса тикилгандек бўлди, қириниб йўталди, кўзларига ёш келганини билмай қолди.

Киссасидан рўмолчасини олиб, шунчаки юзларини артаётган кишидай кўз ёшларини артди.

Район марказидаги автобус бекатига тушдилар. Раҳимжонов устма-уст сигарета чекаётган Обидовичга эргашиб кетаверди. Шаҳарга борадиган автобусни суриштирдилар: яна икки соатдан кейин келар экан. Улар бир четдаги узун ўтирғичга ўтирдилар. Обидович айтмасликнинг ҳеч иложини тополмади. Охири айтишга мажбур бўлди:

– Ука, бу дунё шунақа бевафо экан, – деди у хўрсиниб. Бироқ сўзини давом эттирмай, хотиржамлик билан ўчиб қолган сигаретасини яна ёндирди. Жуда сийраклашиб қолган сочларини орқага силаб, гапини давом эттирди: – Ука, дунё бевафо экан. Онамиз бечорани эсла-сам, юрак-бағрим эзилиб кетади. Аммо одам бўлиш фақат онага боғлиқ эмас экан. Бир шоирнинг гапи бор-ку, она бўла қолгин менга, табиат, дейди. Шундайин, мана, онасиз ўсдик. Замон, табиатнинг ўзи тарбиялади. Табиат бизга она бўлди. Кеча де, Раҳимжонов деган фамилияга бир телеграмма келди. Сенгами, бошқагами, аниқ эмас. Ҳар ҳолда, сенга бўлмаса керак, чунки телеграммада исминг йўқ. Иккинчидан, мехматда ҳам шунақа бола бор экан. Чамаси, ўшанга бўлса керак телеграмма. У болани уйига юбордик. Ҳар ҳолда, сен ҳам уйингга бир бориб келчи... Ишонаманки, сенга эмас бу телеграмма.

Обидович ён чўнтагидан телеграммани олиб унга узатди. Сўнг, гўё осмонга қараб сигарета чекаётгандай, кўз остидан Раҳимжоновни кузатди. Раҳимжонов телеграммадаги, тез етиб кел... онанг вафот этди, деган сўзларга анграйиб қараб турди. Кўзлари пирпираб, ерда тўнгарилиб, ўзини ўзини ўнглолмай, жажжи оёқларини қимирлатаётган чумолига тикилганича ўйлаб қолди. Шу ҳолича сўзсиз, узоқ ўтирди. Ҳалиям кузатиб ўтирган Обидович: “Шаҳарлик болалар енгилтабиат бўларди. Бу жуда иродали экан, кўзларидан ақалли бир томчи ёш чиқмади-я”, деб ўйлади. Обидович, Раҳимжоновнинг сочларини силаб:

– Хўп, хайр, яхши етиб боргин... – деди.

Автобус томонга кетаётиб, орқасига бир қайрилиб қаради-да, яна қайтиб келди.

– Нима, Раҳимжонов ука, буёкдаги нарсаларингдан ташвишланмасангам бўлади. Курсдошларингга тайинлаб қўяман, хўпми? – деди бошини ирғаб ва бутунлай кетди.

Автобус кетди. Раҳимжонов курсдошлари пахта тераётган олис далаларга кетаётган автобуснинг орқа ойнасидан унга ғамгин термулиб ўтирган Обидовичга қаради. Автобус кўринмай кетгандан кейин ўрнидан туриб, касса атрофини узун таёққа супургини боғлаб, чанг чиқармаслик учун авайлаб супураётган чолдан, шаҳарга қандай қилиб телефон қилишни сўради. Чол супуришдан тўхтаб, оғзидаги носини тўда-қўқим ичига туфлаб, шаҳар телеграфининг қаердалигини узоқ тушунтирди. Раҳимжонов чол айтган телеграфни излаб топди. Телеграммани кўрсатиб, отасининг иш жойидаги телефон рақамларини айтди. Икки қулоғига ҳам телефон трубкасини тутиб турган лаблари қип-қизил қизга нажот истаб, ёлворувчи оҳангда бош эгиб, қараб турди. Қиз бу йигитнинг руҳиятига тушунди. Тезда унга айтган рақамларини олиб бериб, иккинчи хонага кириб, трубкани олди:

– Ада? Сизмисиз? Ман, Ақромжонман. А? Ҳа келди. Жа-а, ваҳима қилиб ёзибсиз, касал десайиз ҳам бўливуларди. А? Ҳа, машина юборинг. Самарқанд автостанцияси бор-ку, ўшатга келиб турсин. Хўп, хайр, хўп...

Раҳимжонов телеграфдан чиқиб, буфетга қараб юрди. Буфетдан тамадди қилиб чиққанда оқшом туша бошлаган, жафокаш деҳқон кузининг олтин бир куни тугаётган эди...

1967 йил.

КУ-КУ-КУ...

I

У жуда ориқ, ўзи сариқ бўлгани учун сийраклашиб қолган сочлариям сарғиш. Қачонлардир яхшигина шеърлар ёзиб, энди расмий ишлар гирдобига тушиб, назмий туйғулари сўниб қолган. Сал энгашиб, оҳиста-оҳиста, нималарнидир ўйлаб, хафақон касали билан оғриб юради. Хафақон касалига йўлиққандан буён ичмайди, чекмайди. Сўзлаганда овози оғир касалларникидай нимжон, хаста чиқиб, диққат қилмаган одам яқинида бўлсаям эшитмайди. Кулганда тишлари кўринмаслиги учун лабларини лабларига шундай қаттиқ босадикки, қўй кўзлари юмилай-юмилай деб, юзлари қизариб кетади...

У журналларга обуна бўлишни яхши кўради. Ҳар йили кўплаб хорижий ва ўзимизнинг журналларга обуна бўлади. Уйда журналлардаги расмларни, Рембрандт, Рафаель, Боттичеллининг нодир асарларини томоша қилиб ўтиради. У яна қушлар, уларнинг сайрашиниям яхши кўради. Ишлаб чарчаганида ўзи директор ўринбосари бўлиб ишлаётган шаҳар истироҳат боғининг хилват жойига ўтириб, Шишкиннинг расмларини томоша қилади, қушларнинг сайрашини кутади. Айниқса, Шишкиннинг “Буғдойзор”ига узок тикилиб қолади. У ўзича икки тоифадаги одамларга ачинади. Бири – Шишкиннинг расмлари олдидан бепарво ўтган одамга, иккинчиси – қушлар сайраётганда сўзлашган одамга. Шу одамларни тўхтатиб, дегиси келади:

“Биродар, тўхтанг, кўраяпсизми Шишкиннинг қайинларини: хаёт гўзал, шунақа...”

“Биродар, эшитаяпсизми, тоғ чумчуғи сайраяпти. Бу оҳангни Бетховен ҳам билмаса керак. Афсус, бу оҳангларнинг номи йўқ. Эшитинг, қушларни эшитинг...”

Шу пайт дарахт шоҳларида кўниб турган қушларнинг турли нағмадаги сайрашлари эшитилади. У “Муножот”ни тинглаётгандай бошини маъюс эгиб, эшитади. Юзларига табассум югуради. Ўрнидан туриб, кўлларини кўксига қўяди-да, қушларга таъзим қилади:

– Офарин, биродар, офарин. Қуллук!..

Хаёлан қушлар овози қанотида узокларга – оппоқ булутлар оламига учиб кетади...

У:

“Ай, биродарлар, сизлар учун ёғочдан уя ясадим, шунақа. Тоғлардаги биродарларимизга айтинг, боғимизга келсинлар. Мен уларга уя қуриб бераман, шунақа...”

У хушвақт жилмаяди...

II

У кекса ота-онасини кўриш учун қишлоққа бориб, тез қайтди. Машина баланд довондан сойга тушиб, шовуллаб оқаётган кўм-кўк сувдан ўтди. Чапга бурилиб, сув ёқасида тўхтади. У машинадан тушиб, костюмининг тугмаларини ўтказди. Теваракка қаради: йўлни икки томонидан ҳайбатли тоғ чўққилари ўраб турибди. Ботаётган қуёш тоғ чўққиси учида осилиб қолгандай... Тоғдан оқиб тушаётган сувнинг шовуллаши эшитилиб, сув оқаётган сойдан салқинлик уфуриб турибди. Тоғ қушларининг нағмалари... Бир гала ёввойи каптарлар чўққилар узра учиб юрибди. Каптарлар кўнганда, чап қўлини пешонаси устига соябон қилиб қаради. Кўрмади. Сайр учун каптарлар кўнган тарафга юрди. Катта тош остида бир нарсанинг питирлаётганини кўрди. Тўхтаб, ўша ёққа юрди. Икки тош орасидаги қизил тупроқ устида турган инни кўрди. Яқинроқ борди. Хас-хашакдан усталик билан ясалган инда қуш боласи, юмшоқ тупроқда эса яна бири... ердагиси типирчилаб инга чиқмоқчи бўлар, аммо чиқолмас, индагиси эса бўйинларини қисиб, пусиб ётарди. У ин яқинидаги сариқ тошга ўтириб, уларни узок томоша қилди. Мусича болаларининг онаси йўқ... Ё улар онасизмикин?

Куёш ботиб тоғларга оқшом чўкди. Мусичаларнинг онаси ҳамон йўқ. У кетмоқчи бўлди. Шунда, мусичалар бўйинларини чўзиб, бирам ғалати чийилладики... Унинг юраги увушиб кетди. Мусичаларни олиб уларнинг хўл баданини тўлиқ ёпмаган жунларини силай-силаё пастга тушди. “Энг беозор қуш. Булар одамларга фақат яхшилик тилайди. Ку-кулашлари, таъзимлари... шунақа”, деди у ўзича. Рўмолчасини машина ўтиргичига ёйиб, устига мусича болаларини қўйди. Идорага келганларида у мусича болаларини диванга қўйиб, жунини силади. Уларни ҳовлига – дарахтлар остига қўйиб юбормоқчиём бўлди. Тоғдагидай бу ерда ҳам ўз тирикчилигини ўзи қилар, деб ўйлади. Авайлаб, ҳовлига олиб чиқди. Кўмкўк ўтлар устига қўйиб, бирпас кузатиб турди. Улар жойидан қимирлайвермагач, мендан хайиқяпти, деб ўйлаб, хонасига қайтиб кирди. Бирпас янги журналларни титкилаб ўтириб, деразадан қаради. Мусича болалари дарахт ёнида бошларини бир-бирига тегизиб, мудраб, мунғайиб турардилар!.. У шошиб бориб, уларни олиб келди. Ҳеч қаёққа чиқармасликка аҳд қилди. Уларга жой қидира бошлади. Қоровулхона қулайдай. Айникса, бурчакда турган шкаф тепаси. У ҳовлидан ранги кўчиб кетган эски мис товоқча топиб, унда сув олиб келди. Ер, емаса турар, деган хаёлда бозордан ярим кило тарик олиб келди-да, бир сиқимини мусичалар олдига сепиб, уйига кетди.

Мусичалар ўз умри билан туғилган экан. Катта бўлиб қолишди.

III

Совет – Япон шартномаси имзоланиб, алоҳида моддаси бир давлатдан иккинчи давлатга учиб ўтган қушларга озор бермаслик, уларни авайлаш ҳақида эди. У газетадаги шу моддага тикилиб тўймайди. Қувончини боғ қоровулига изҳор этади:

– Эшитдиларми, отахон. Совет ҳукумати кўп танги ҳукумат, қушлар тўғрисидаём ғам-хўрлик қиляпти, шунақа. Раҳмат, ҳукумат, раҳмат. Айтгандай, қушларга уя ясанг, деб эдим, тайёр бўп қолдимми?

– Энди иккита бўлди.

– Э, тезлатинг-да, отахон, мен қушларга ваъда берганман, биродарларимизни олиб келин-гллар деб. Ҳали-замон келадилар, шунақа...

У қоровулхонага кирди. Мусичалар энди учадиган, хонада йўрғалаб юрадиган, бир-бирларини қувалаб столлар остига кириб кетадиган бўлган эдилар. Сарғиш жунлари қорайиб, тумшуклари бигиздай... Чиройли! Узун қанотларининг усти сал қорайган, ости эса оппоқ. Бирининг қанотлари худди каптарларникидай ола. У пойандоз устида йўрғалаб юрган мусичаларга қараб завқланиб:

– Э-э, жуда гўзал бўпсизлар-ку, биродарлар. Яхши эмас, кўз тегиши мумкин, шунақа, – деди.

Тарик олиб келгани бозорга борди. Сотувчи чолга:

– Илтимос, яхшироғидан беринг, яқинда мусичаларим кукулайди, шунақа, – деди.

Чиндан ҳам, мусичалар оқшомда илк бор... илк бор ёнма-ён туриб, вазмин, самимий таъзимлар билан салом қилдилар:

– Ку-ку-ку-ку...

IV

У мусичалар кетиб қолмаслиги учун деразаларни ёпиб қўйди. Хонада мусичалар кўниб-учиб турадиган жой қилмоқчи бўлди. Ҳовлидаги ўрикнинг кичкина шохчасини синдириб олди-да, деворга суяб қўйди. Мусичалар кўнишига бу ноқулайдай туюлди. Идора супуриш учун ишлатиладиган пақирларнинг бирига пича лой олиб келди-да, ўрик шохчасини лойга суқиб қўйди. Пақир атрофига дон сочиб, кичкина мис идишда сув олиб келди. Мусичалар хона ичида айланиб учиб, стол устига кўндилар-да, бараварига бошларини эгиб, таъзим қилдилар:

- Ку-ку-ку-ку...
- У ўзида йўқ қувониб, бош ирғади:
- Бали, бали...

V

У эрталаб ўзини ёмон сезиб, валерьянка ичди. Ёнбошлаб ётганида қоровул телефон қилиб, директор курортдан қайтиб, идорага келганини айтди. У кийиниб, уйдан зўрға чиқди. Сочсиз боши юзларидай қип-қизил, қоп-қора кўзлари чиройли, лаблари гўдакларникидай жуда юпқа, қошлари сийрак директор бир сохта табассум қилди-да, яна аслига қайтди:

- Жа, янгилик кўп-у. Бизнинг ақлимиз етмабди-да шуларга. Буни қаранг-а...

Кутилмаганда директор кўзларининг оқи кўпайиб, қорачиклари қаёққадир йўқолиб қолгандай бўлди.

– Бу маданият боғи! Бу ерда паррандалар эмас, халқ хордиқ чиқариши керак! Тавба, ҳамма дарахтларга уя кўндириб чиқибди-я. Ҳаммаёқ мусича тезаги... Нима бу зоопаркми?..

- Ўртоқ директор, қушлар ҳам халқ...

– Сиз раҳбарми ё каптарбоз октябратми? Марҳамат, ёзинг ариза. Ақли кириб қолар, болалигини ташлар, деб шунча сабр қилдим, етар...

У директор суриб қўйган қоғозни олди-да, ўз хонасига чиқиб, ариза ёзди. Ариза ёзганида юраги ёмонлашди. Шунда зўр соғиниш билан мусичаларини кўргиси, улар билан мулоқотда бўлгиси келди. Қоровулхонага бориб аланглаб, туриб қолди. Мусичалар йўқ. У стол, шкаф тағларини, дераза пардалари орқасини қаради. Йўқ. Қоровул ҳам йўқ. Директорнинг эшиги олдига келиб энтикиб:

- Мусичаларимни кўрмадингизми? – деди.

– Ана ҳовлида. Ўзларидан кўрсин, хайдадим, кетмади... – деди директор бошини кўтармай.

У шошиб ҳовлига чиқди. Чиқиндилар қутисига мусичалар бошлари орқасига қайрилиб ётарди... Унинг юзлари оқариб, лаблари пирпиради. Боши ғувиллаб, бутун фикру хаёллари тумандай хиралашиб, кўзлари ҳеч нарсага кўрмай қолди. Энтикиб, чуқур нафас олмоқчи бўлди-ю, аммо нафаси етмади. Юрагини худди бир махлуқ панжалари тирноқларини ботириб чангаллагандай, кейин эса бирдан... ғижимлагандай бўлди. Кўкрагини ушлаб инграб, синиқ овоз билан: а-а-а-а-а-а... деди-да, скамейкага ўтириб қолди.

У ўзига келиб, бошида унга термулиб турган қоровул билан директорни кўрди. Директор жилмайди:

- Айёрлик қилманг-е, кўрқитвордингиз. Ариза ёз, деб шунчаки айтдим-да...

У ёруғ оламга қаради... Худди Шишкиннинг расмларини томоша қилаётгандай ҳаётга суқланиб-суқланиб термулди. Шунда, олча шохига кўниб турган мусичага кўзлари тушди. Унинг мусичаларига жуда ўхшаркан. Мусича бир нағмада ку-кулади:

- Ку-ку-ку...

Табассум! Унинг оппоқ юзларида маъюс табассум...

1970 йил.

ЭР-ХОТИН

Йўқ, улар Анҳор бўйида учрашмади. Учрашувда ўзиники қилиб айтиш учун китоблардан шеърлар кўчириб олмади. О, мен сени севаман, сенсиз яшай олмайман қабилидаги мавсумий сўзларни сўзлашмади. Лаблар топишганда қизнинг узун товони ердан сал кўтарилмади. Йўқ, йигит қизни безорилардан қутқариб қолмади...

Яхши шоир Ўролбой кўрпага бурканиб, ишқий шеър битди. Мисраларини фарзандидай ардоқлаб, вояга етказди. Беихтиёр ўзининг биринчи мухаббатини – синфдоши Холбувини эслади... Қоронғини қучоқлаб, Холбувини бағрига босгандай бўлди. Кўнглига оқшомдай маъюслик чўкди. Тўшакдан имиллаб туриб, тимирскиланиб бориб чироқни ёкди. Биринчи китобини варақлади. Шеърлари кўзига жуда бачкана кўринди. Юзларини бужмайтириб, китобни каравот остига отиб юборди...

Йўқ, шоир аввало ўзининг шоҳ асарини яратиши лозим экан. Ўролбой мана, ўттизга тўлибдики, шоҳ асари ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабди. Буюк асари қолиб, иккинчи даражали асарлари билан овора бўлибди...

У зўр пушаймон билан ўзига қайлиқ излади. Топди: оддий тикувчи Барчиной. У Барчиной билан сохта бўлса-да, жилмайиб гаплашиб, шаҳар истироҳат боғига борди. Ярим килодан музқаймоқ ейишди. Ўролбой бўлажак қайлигининг кўзларига тикилиб... кўнглига доир ҳеч нимани ҳис этмади. “Ҳаётда жуфт бўлиб яшаш керак экан, иложимиз қанча”, деди ичида. Сўнгра, ўз гапини ўзи мақуллаб, бош ирғади. Барчиной эса ҳатто унинг шоирлигига ишонмади: “Поэзия дегани нафосат, жозиба-ку, шоирнинг ўтиришини қаранг...”

Қиз, у мени писанд қилмаяпти, деган хулосага ҳам келди. Шундай бўлса-да, тўйга розилик берди. Чунки унинг ҳам ёшлиги ўтаётган эди...

Тўй ресторанда бўлди.

Ниҳоят, шоҳ асар яратилди! Чақалокни деразадан кўрсатдилар. Ўролбой илжайиб, ўғлига термулди: Ана буюк асар, ана! “Анна Каренина”! Йўқ, “Хамса”!

У буюк асарига сўнгги нуқтани қўйган адибдай яйраб, керишди.

Ўролбой яхши кунларнинг бирида кечаси узоқ ўтириб шеър ёзиб, кеч ётди. Эртасига тушда уйғонди. Балконга чиқди. Ҳаво жуда соф, сайрбоп... У ўйлаб, Василий Шукшиннинг “Қизил бодрезак” фильмини ҳали кўрмаганини эслади.

– Кийин, кинога борамиз, – деди Барчинойга.

Барчиной янги мода бўлган камзул-шимини кийиб чиқди. Ўролбой қовоғини уюб, уф-ф, дея тиззасига урди:

– Барчиной, мен аёлимни атлас кўйлақда кўришни хоҳлайман!

– Шоирга қолса-ку, кўп нарсаларни хоҳлайди.

– Аёл аёлдай бўп юрса-да.

– Юринг, кечикамиз.

– Бормайсан, ўзим бораман.

– Ажаб бўпти, обормасайиз оборманг.

– Нимага гапни айлантирасан! Мен сенга гапиряпман!

– Вой, жа-а қизиқсиз-а, бир манда борми шунақа кийим? Ҳамма маданиятли хотинлар кийишади-ю...

– Анови атласлар маданиятга ёт матоми? Қайси мамлакатда шунақа мато бор? Сенлар ношукур: пешонангдаги маданиятни кўрмайсанлар...

– Сиз доим шунақасиз. Топган гапингиз – ўзбек атласига бутун жаҳон харидор, Самарқанддаги тарихий бинолар жаҳонда йўқ. Унақа-бунақа...

– Бас қил!

– Ҳо-о, бас қилмасам қўлиздан нима келади...

– Келмайдими, келмайдими?

Ўролбой шиддат билан ирғиб туриб, анграйган Барчинойнинг юзига тарсакилаб юборди. Барчиной диванга учиб тушди. Юзларини кўллари билан яшириб йиғлади.

Ўролбой унга бирпас анграйиб қараб турди-да, торгина ишхонасига кирди. Стулга ўтирди. Сочларига бармоқларини ботириб, кўзларини юмди.

У аёл зотига биринчи марта кўл кўтарди...

Барчиной ўпкасини босолмай йиғлаб ётди. Ухлаётган ўғли йиғлади. Тоқати тоқ бўлиб, ўрнидан турди. Юзларини ювиб артди. Ойнага қараб, бир сесканди. Чап ёноғи кўкарган эди. У алаmidан лабларини буриб яна йиғлади. Ўғлини бағрига олди. Ўғли овуниб, мулойим лаблари билан унинг кўкракларини сўра бошлаб эди... кўнгли ёришди. Кўкарган жойининг оғриғи қолгандай бўлди. Ўғлининг сийрак сочларини силаб, пешонасидан ўпди: “Ўғлим, ўйлаган эдим-а, кўнгилсиз турмуш бўлмайди, деб. Мана, айтганим келди”.

Барчиной деразадан осмонга қараб хаёл суриб ўтирди. Ўғлини ухлатиб ўзи ҳам ётди. Эри бош қўядиган ёстикни муштлаб-муштлаб қаппайтирди. “Ёлғиз ўзи ётмайди, барибир ёнимга ётиб, овутиш учун бағрига босади, эркалатади...”

У шундай хаёл қила-қила тескари ўгирилиб ухлаб қолди.

Эргалаб турса, ёнида эри йўқ. “Ҳатто ёнимга келиб ётмадиям. Мени кўргиси йўқ. Бўлди, энди бўлди. Кетамиз, ўғлим, кетамиз. Кўнгилсиз турмуш барибир турмуш бўлмайди”, деди.

Ўкинч ҳам алам билан орқасига бурилиб қаради: “Ақалли хонасидан чиқиб, кўнгил учун бир оғиз кетма, демади-я. Қишлоқилигига борди-да... Ҳеч бўлмаса, ўғли билан хайрлашмади-я. Шунчалик жонига теккан эканман, шу кунгача билмабман”.

Эшик кўнгироғи жиринглади.

Барчиной эшикни истар-истамас очди. Остонада Ўролбойнинг қишлоқда яшайдиган тоғаси билан икки нотаниш одам турди.

Барчиной зўрга жилмайиб, меҳмонларни ичкарига таклиф этди.

Ўролбой чикди. Меҳмонлар ўтирди. Сўрашдилар.

– Эртага қурултой экан, шунга келиб эдик. Бир кўриб кетайлик деб... – деди тоғаси.

– Яхши, яхши, – деди Ўролбой сохта жилмайиб.

– Ҳа-а, ишлар яхшими ўзи, шоир? Шеър планлари қалай бўлаяпти? Шеър планларини ошириб бажараяпсизми? Мана, биз пахта планларини юз эллик процентга бажардик. Биз ҳақимизда ҳам шеър ёзинг энди...

Ўролбойнинг тоғаси дала ишларини гапираётди, дастурхон тузаётган Барчинойнинг юзидаги кўкариғни кўрди.

– Э, юзга нима бўлди, келин?

Ўролбойнинг юраги “шув” этиб кетди. Ирис қоғозидаги кучукчага тикилиб, бир дақиқа нафас олмай қолди.

Барчиной жилмайиб, кўкариғни силади:

– Ҳозир янги уйларга манавинақа линолиум тўшалади. Бу ўлгур ювса сирғанчиқ бўлиб қолади. Кеча юваётди денг, сирғаниб кетиб, юзим билан тушсам бўладими...

– Ух, чук-чук, эҳтиёт бўлинг-е, иш адо бўлармиди...

Ўролбой энтикканидан нафаси титраб кетди. Бошини янада эгиб қизарди. Барчиной ҳам қизарди. Тураётди, меҳмонларни дастурхонга унади:

– Олинглар, олиб туринлар. Ўролбой ака, чойдан қуйинг.

Ўролбой шундагина ўзига келди. Бўш пиёлаларга чой қуйиб, қани, олинглар, деди.

Меҳмонлар ҳалигидай арзимаган фалокатлардан келиб чиқадиган бахтсизликлар ҳақида эшитган-билганларини гапириб ўтирдилар.

Барчиной овқатни олиб келди. Дастурхонга болгар коньяги билан шампань вносини қўйди.

– Манавиларни қуйинг, Ўролбой ака.

Ўролбой қадахларга коньяк қуйди. Тоғаси боши билан Ўролбойни кўрсатиб, Барчинойдан сўради:

- Шоир қалай, келин?
- Яхши, жуда яхшилар.
- Агар сал ёмонлиги бўлса айтаберинг, гапиришиб кўямиз?
- Йўқ, нега энди, яхшилар. У кишини оймларам мақтайдилар...

Ўролбой ён-верига аланглади. Меҳмонларнинг олишини кутиб ўтирмай, қадахдаги коньякни бир кўтариб ичиб қўйди. Барчиной эрига тузланган бодринг узатди. Эри коньякнинг зўрлигидан кўзларини юмиб, бодрингни олди.

Меҳмонлар узок ўтириб, уларни қишлоққа таклиф қилиб кетди.

Ўролбой меҳмонларни кузатиб қўйиб, ишхонасига кирди. Йиғма каравотга чалқанча ётди. Кўлларини чалиштириб, боши остига қўйди. Ўтган воқеани шоирона мушоҳадалади... Юзларида табассум ўйнади. Ирғиб туриб, деразадан ташқарига қаради. Икки кафтини бир-бирига завқ билан ишқади. Папирос чекавериб сарғайиб кетган тишларини кўрсатиб, илжайди. Орқасига кескин бурилиб, меҳмонхонага кирди. Барчиной йўқ. Эшик тарафга юрди. Барчиной эшик олдида қовоғини уюб, лабларини чўччайтириб, аравачада ўтирган ўғлини чойшабга ўради.

Ўролбой унинг қўлини ушлади.

- Қўй энди, одам қизиганда нималар қилмайди.
- Барчиной унинг юзига қарамай, қўлини силтаб ташлади.
- Барчиной, биласан, шоир халқининг асаби ёмон...
- Барчиной индамай, яна эшикка қўл чўзди.

Шунда Ўролбой унинг қўлидан ушлаб, яна ўзига қаратди-да, белидан маҳкам кучоқлаб... ўзи кўкартирган ўша ёноқларидан ўпди. Лабларини Барчинойнинг лабларига узок босиб турди.

Барчиной эрининг бўйнига осилиб... йиғлаб юборди. Унинг кўзларидан оқаётган илик ёшлар эрининг бўйнига томди...

Оқшом бир-бирига тикилиб, юзма-юз ўтирдилар.

Ўролбой меҳмонлардан қолган коньякдан бир қадах ичди. Барчинойга термулди. Олис термулди... Барчиной кўзларини олиб қочди. Кўзлари учрашиб, бир сонияча тикилиб қолдилар. Ўролбойнинг қалбида аёлига шундай илик, маъсум туйғулар кўпириб тошдики... Бу туйғулар ўша синфдошининг кўзлари билан кўзлари учрашганда... Ҳа-ха, ўшанда шундай кўпириб тошган эди...

1970 йил.

Юрт кўшиғи Бадиа

Аёлимиз айтади, уйқунгизда гапириб чиқасиз, дейди.
– Нимани гапириб чиқаман? – сўрайман ундан.

Аёлимиз тайин бир нима деёлмайди. Бир ундай дейди, бир бундай дейди. Чин, мен учун кеча-да бир бўлиб қолди, кундуз-да бир бўлиб қолди. Кўзим илиндими, бўлди, тушимга бир нималар киради. Уйқумда қаерлардадир нималардир қилиб юраман. Тушимми-ўнгимми, билмайман. Кунлар ўнгимда қандай кечса, уйқумда-да шундай кечади. Эл билан кўришиб-сўрашаман, гаплашаман, талашиб-тортишаман, қаҳ-қаҳ уриб куламан. Кейин... йиғлайман! Йиғлаб-бйиғлаб... пахта тераман! Йиғлаб кўзларимни очаман. Теварагимга қарайман. Кўзларимда ёш йўқ бўлади.

Аёлимиз билан болаларимиз пиш-пиш ухлаб ётади.

– Босинқираяпти, ўнг ёнбошига ағдарилиб ётсин, – дейди аёлимиз.

Ўнг ёнбошимга бурилиб ётаман. Бу сафар бир адирдан кетабераман, кетабераман. Адир охири кўринмайди. Олисларга қарайман. Олислар йўқ. Зимзиё. Далаларга қарайман. Далалар-да йўқ. Оёқларим остига қарайман. Ер-да йўқ. Оёғимни мўлжаллаб босиб, ерни излайман. Ерни топаман.

Зулматдан қутулиш учун сойга қараб энаман. Оёғим ерга тегмайди. Зим-зиё хавода саланглаб қолади. Зулматда учиб кетаман. Учиб кетабераман, кетабераман. Қаерга тушаман, ўзим-да билмайман. Қўним ер тополмайман. Ана энди ўлдим, дейман. Шунда, пойимда ўркач-ўркач қирлар, улкан-улкан тошлар қора беради. Дарахтлар, сувлар ранг беради. Зўр бериб дарахтлар узра тушайин, дейман. Дарахт шохлари тирнаб ташласа-да майли, омон қоламан, дейман. Кучоқларимни катта очаман. Мисоли сувда сузмишдай, дарахтлар томон талпинаман.

Ўнқир-чўнқир тошларга “гурс” этиб тушаман. Жонҳолатда тўлганаман. Танам “зирқ-зирқ” этади. Кўзларим очилиб кетади. Бир бошқа бўлиб қоламан. Деразага қарайман. Дераза оқариб келаётган бўлади. Туриб туролмайман, ётиб ётолмайман. Бир таним бу дунёда, бир таним ўзга бир дунёда ётгандай бўлади. Шунда... шунда бир нима шовуллайди. Сел бўлиб сел бўлмайди, мусика бўлиб мусика бўлмайди.

Бир вақтлар колхозимиз радиоузелчиси Қудратбой уйимиз деворига майдагина радио осиб кўйди. Радио сахардан ётаргача гапирди, ашула айтди. Аввал-аввал зиғир мойдай ёқди. Кейин-кейин қулоқ-мияни еди. Жонга тегди. Бемахал қичқирар хўроз бўлди-қолди. Гапира-беради, ашула айтаберади. Номи ашула бўлса бўлди, айтаберади! Эл-юртга ёқадими-йўқми, барибир айтаберади! Болалар овозини пасайтириб қўяман деб, бир-икки марта девордан тушириб юборди. Радио палағда бўлиб қолди. Бор-е, дедим-да, омборхонага отиб юбордим. Шу билан қулоғим тинчиди-қолди.

Ўғлимиз омборхонани титкилабди. Ана шу радиони топибди. Бинойидай созлабди. Деворга осиб кўйибди. Билдим, ана шу радио шовуллаяпти!

Ўй-хаёлларим учди-кетди. “Дик” этиб жойимдан турдим. Апил-тапил кийиндим. Селдай шовуллаш кўнглимни эзиб келаберди. Шундай қайғули шовуллаш, шундай кўнглини вайрон қилувчи шовуллаш! Қарадим, аёлимиз сигир соғаяпти. Аёлимиз олдига бордим.

– Ай, Ойсулув, бирон катта-патта ўлибдими дейман, эшитаяпсанми? – дедим.

– Каллаи сахарлаб гапирган гапини...

– Чин-да, қара, бундайин куйни мотамда чалади.

– Кўп гапирмасин, мол сут бермай кўяди.

– Бўлмаса, эси жойида одам каллаи сахарлаб шундай куй чаладими?

– Радио ҳар сахарда шундай чалади. Нафасини иссиқ қилсин.

– Қара, кўнглини ер билан яксон қилади-я...

Армиядалигимда бизни Суздаль деган шаҳарга саёхатга олиб боришганди. Жуда бир хашамдор қасрга олиб киришди. Шунда, мунгли айтиб йиғлаш эшитгандим. Бир тўда аёл димоғида айтиб йиғларди.

Бизни эргаштириб юрган аёл тушунтириб берди. Айтишича, Пётр I деган ўрис подшо Россияда қайта қуриш бошлабди. Унинг Лопухина деган аёли бор экан. Шу аёли ҳадеб подшолик ишига аралашаберибди, аралашаберибди.

Шунда Пётр I сенми ҳали эркаклар ишига аралашадиган, дебди-да, аёлни Суздалдаги ўша монастырга сургун қилибди. Сочларини таг-туги билан қириб ташланглар, дея фармойиш берибди.

Подшо фармойишига биноан, аёлниг сочларини пакки билан қириб ташлабдилар! Суздаллик аёллар подшо аёли холига ачиниб, айтиб-айтиб йиғлабди. Ўшандан буён монастырга томошага келгувчиларга ана шу айтиб йиғлашни эшиттириб турар эканлар.

Мен ўйлай-ўйлай, ана шу айтиб йиғлашни эсладим. Ҳозир эшитаётганим... ўша айтиб йиғлашга жуда-жуда ўхшаб кетди!

Шовуллаш юракни эзгандан-эзди. Кўнгилга қайғу солди. Кўнгилга тахлика солди.

– Нимага анқайиб қолди? Борсин, юз-қўлини ювсин. Нима, дунёни энди кўраяптими? Радио ҳар саҳарда чаладиган соз-да.

– Унда, нимага мен эшитмаганман?

– Бу киши қаердан эшитади, тонг ёримай далада бўлса...

Шовуллаш орасидан овоз келди:

...Серқуёш ўлкада кўрмасдик зиё,
Дарёлар бўйида эдик сувга зор...

Энди билдим, ўйлаб-ўйлаб топдим. Бу ўзимизнинг эл-юрт қўшиғимиз бўлди...

Уйқуни ярим ўлик, дейдилар. Одам тонг саҳарда уйқусираб туради. Дунёни энди кўраётгандай бўлади. Дунёга уйқусираб қарайди, босинқираб қарайди, илтижо билан қарайди. Дунёдан нажот истайди. Дунёдан илинж истайди...

Дунё таги оқариб-оқариб кела беради.

Тонг еллари юзларни силайди. Тан-жонни ҳузурлайди. Кўнгилни тўлдиради. Кўзни тўйдиради.

Дунё шундай бир вақтда... тонг дея аталмиш хушрўй бир вақтда... биров қайғули ашула айтиб бошласа нима бўлади? Одам уйқудан уйғонганларига пушаймон бўлади! Кўнгил тундай бирён бўлади! Тонг – тун бўлади!

...Серқуёш ўлкада кўрмасдик зиё,
Дарёлар бўйида эдик сувга зор...

Радио эл-юрт қўшиғини айтаяптими, ё, айтиб йиғлаяптими? Айтиб йиғласа, нима деб йиғлаяпти? Ай, Дехқонқул, боя олам зим-зиё эди, қоп-қора тун эди, сен ёруғ шуълага зор эдинг, қултум сувга ташна эдинг, хокисор эдинг. Ана, энди тонг бердим, энди сенга сув бердим. Бор, энди мени шарафла-да, энди мени улуғла-да, олти миллион тонна пахта териб бер, дея айтиб йиғлаяптими?

Қайси бир йили Термизга бордим. Бекатда ўғлим билан автобус қараб қолдим. Сомса олиб едим. Шунда бир бурчакдан қўшиқ эшитилди. “Ялт” этиб, қўшиқ эшитилмиш тарафга қарадим. Бир бўзбола магнитофон қўйди. Одамлар лаш-лушини кўтариб, қўшиқ олдиға бориб турди.

Сомсани қоғозга ўраб, мен-да қўшиқ олдиға бордим. Магнитофон теварагини одам босди. Қўшиқ эшитиб маза қилдим. Аммо сўзларини тушунмадим. Боиси, қўшиқ бир ажнабий тилда бўлди. Ўзимча, ишққўнгил қўшиғи бўлса кераг-ов, дея ўйладим. Боиси, қўшиқ кўнгилга зиғир мойдек ёқди. Яхшилаб эшитиб олайн дея, сомсамни емай турдим. Бўзбола магнитофонини қўлтиқлаб жўнади. Сомсахолаға борди. Магнитофонини деворга суяб қўйди. Ўзи панжараға суяниб, сомса еди. Ўғлимни эргаштириб, бўзбола кетидан бордим. Бўзбола тагин магнитофонини қўлтиқлаб жўнади. Сувхона олдиға келди. Магнитофонини сувхона пештах-

тасига қўйди. Бир қўлини белига тираб сув ичди. Бир менмикан десам, бошқалар-да қўшиқ кетидан эргашиб келди.

Қўшиқ ниҳоялади. Биров бўзболадан: бу қандай қўшиқ, дея сўради.

Бўзбола елка қисди.

– Отини билмайман. Афғонистон гимни, – деди. – Аҳмад Зоҳир айтади.

– Эл-юрт қўшиғи дейсиз-да?

– Шул-шул!

Хаёлимга ўша қўшиқ келди. Қўшиқни деб, бегона бўзбола кетидан эргашиб юрганларимни эсладим.

Гап очилиб қолса... афғон ҳамсоғларимизни камситамиз. Қолоқ, дея бурнимизни жийирамиз. Осмондан келиб қуламиз! Ана, эл-юрт қўшиғи қандай бўлади!

Тонг саҳарда эл-юрт узра шундай бир қўшиқ таралса... Эл-юрт қўшиғида юртимиз суврати бўлса... элимиз руҳи бўлса... эл-юрт сози бўлса... эл-юрт қўшиғини эшитиб, одам яшаган сайин яшагиси келса... пахта терган сайин тергиси келса...

Эл-юрт қўшиғини эшитиб, ажалга-да борса одам.

1991 йил.

Мақолалар

МЕН-МИ?

– Менми? Мен “Отамдан қолган далалар” деган бир асар дардида юрибман. Эҳтимол роман бўлар, эҳтимол қисса бўлар? Билмадим. Ишқилиб, кўнглимда борини тўкиб соламан. Асар воқеаси шу кунларда кечяпти, одамлари шу кунларда яшаяпти. Асарга синчковлик билан қарасам, бир жойи китобий, яна бир жойи интеллектуал прозага ўхшаб қолибди. Билиб-билмай, Ғарб оҳанглирига ўйнаган жойларим ҳам бўлибди, ёлғон-яшиқлардан сюжет яратиб, қойилмақом қилиб, бураб ташлабман. Фақат одамларнинг исми шарифи бизники демаса, қолганлари, билмайман, кимники... Қарасам, оёғим ердан узилгандай бўлибди. Москвада ўқиб келдим, балки шундандир? Эҳтимол! Шу боисдан бир оёғим Тошкентда, бир оёғим Сурхондарёда бўлиб қолди. Кўпни кўрган дехқонлар даврасида бўлдим, дала кездим. Дехқоннинг, даланинг ҳидини олдим. Ниҳоят, оёғим яна ерни топди, яна оёғимни ерга қўйдим. Асар кўнгилдаги куйга тушди. Асар янада кўнгил куйига тушсин учун шу эрта кўкламдан бошлаб Сурхондарёга кетаман.

Ажаб ижодкорлар бор-да. Бир ижодкор мени пассивликда айблади. Адиб граждан бўлиши керак, мана, Орол қуриб кетаяпти, дея пичинг қилди. Дарҳақиқат, бу ижодкорнинг тала-тўпи оламини бузади. У – “жасур ватанпарвар”, у – “оташин граждан”, у – тирноғидан сочигача қайта қуриш, ошкоралик, демократия “яловбардор”и. Экрани, радио, матбуот, минбарларни ҳеч кимга бермай наъра тортади. Шу “ёниқ” ижодкордан Оролнинг энг чуқур жойи неча метр, дея сўрадим. “Оташин граждан” елкасини қисди, билмади. Сўнг: “Оролнинг жами майдони қанча?” – деб сўрадим. “Жасур ватанпарвар” бош ирғаб, билмайман, деди. “Ўзи, Орол қаерда?” – дея тагин сўрадим. “Табиат муҳофазачиси” шимол тарафга қўл силтаб: “Где-то, Қорақалпоғистонда”, деди. Мен харитани очиб, унга Оролни кўрсатдим. У Оролга тикилиб: “И-я, Оролнинг ярми Қозоғистонга қарар экан-ку!” деди. Қаранг, “табиат қуюнчаги” Оролнинг юзига ақалли харитадан бўлсаям бир қараб қўймаган экан! Шу ижодкор Орол ҳақида шеър ёзди. Шеърдаги ҳар бир сатр охирида “Орол” сўзи такрорланади. Мен эринмай, “Орол” сўзининг ўрнига “севгилим” сўзини қўйиб чиқдим. Ҳеч нима ўзгармади!

Энди яна бир табиат қуюнчагига эътибор беринг. У канадалик адиб Эрнест Сетон-Томпсон. У табиатни, хусусан, жониворларни асраш ҳақида асар битмоқчи бўлади. Асарга тайёрланиш учун икки юздан зиёд ҳайвонлар расмини чизиб чиқади. Икки мингтача ҳайвонлар, қушлар терисини, патини йиғиб, ўрганади. Кундалик дафтар тутиб, ҳайвонлар, қушлар ҳаётини ёзиб боради. Бу кундалик қалин-қалин ўттиз томга етади! Ниҳоят, шулардан келиб чиқиб, “Жониворлар ҳақида ҳикоялар” деган жаҳонгашта асарини яратади. Мен шу асарни ўзбекчалаштирдим. Асар йигирма беш босма табоқдан иборат бўлиб, табиат, жониворлар ҳақидадир. Унда отлардан тортиб, мушуклар образигача бор. Асар ҳадемай Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида босмадан чиқади.

Жойснинг “Улисс” романи рус тилига тўлиқ таржима қилинапти. Москвадалигимда таржимонни топиб, айланиб-ўргилдим, эридим. У қўлёмзани бермади, таржима ҳали битгани йўқ, деди. Менинг ниятим – романи қўлёмзадан пешма-пеш ўзбекчага таржима қилиб, рус тили билан баб-баравар ўзбек тилида ҳам чоп эттирмоқчи эдим. Бўлмади. Яна-тагин кўра-миз...

1988 йил.

СЕТОН-ТОМПСОН КИТОБИГА СЎЗБОШИМ

Сетон-Томпсон 1860 йил августнинг 14-кунида Англияда таваллуд топди. Унинг томирида шотланд қони бор. Эрнестнинг аждодлари тоғликлар бўлиб, улар ҳамиша табиат орасида, табиат билан ҳамнафас яшади. Бобоси Эрнестга ҳадеб: “Бир кун келиб, барибир қонингга тортасан, барибир аслингга тортасан”, деяверди. Дарҳақиқат, бобоси айтгандай бўлди. У ўз аждодларига тортди, суяк сурди.

Эрнест олти ёш бўлганда уларнинг оиласи Канадага кўчиб келди. У шу ёшидан бошлаб эсини таниди, кўрган-билганларини эслаб қоладиган бўлди. Шу йил қишда мактабга борди.

“Қиш олис-олис бўлди. Ниҳоят, мартда чинакам кўклам келди, кун чарақлаб кетди, тева-ракдаги қорлар эрий бошлади, осмон тиниқдан-тиник, зангори бўлди.

Шунда, жажжигина бир қушча уйимиз олдидаги теракка келиб қўнди-да, охиста-охиста сайради. Биздан катгароқ бир бола уни: “Бу – бахт қуши”, деди. Хаёлимда бахт қушининг мовий елкасини кўргандай бўлдим. Бахт қуши қайта-қайта сайраб, ўзининг нафис қўшигини куйлади.

Нимагалигини ўзим ҳам билмайман, шунда мен бирдан ўпкам тўлиб, йиғлаб юбордим. Бахт қушининг қўшиғидан қўнглимнинг туб-тубигача тўлқинланиб кетдим. Шундан буён мен хар йили баҳор билан мовий қушимни – бахт қушимни кутадиغان бўлдим”.

Истеъдодлар ҳамиша ўжар бўлади. Шу боис, мактабдаги энг истеъдодли бола ҳам, энг ўжар бола ҳам Эрнест бўлди.

“Бир куни бир эълон ўқиб қолиб, унда доктор Росснинг “Канада қушлари” китоби чиқиб, Пиддингтон китоб магазинида сотилаётганини билиб олдим.

Эртаси куни ҳаяжондан қалт-қалт қалтираб, ўша ёққа йўл олдим. Қарасам, китоб бир доллар турар экан. Отамдан пул сўраб бўлмайди, у менинг табиат илми билан қизиқишимга қарши одам. Ўзимда бўлса пул йўқ. Шунда мен ана шу юз центни ҳалол меҳнатим билан топмоқчи бўлдим. Иккита ажойиб қуёним бор эди, шуларни бозорга солиб, эллик центга пулладим... Бир ҳафта ўтиб, бир аёлнинг ўтинларини кўчасидан ҳовлисига ташиб бердим. Аёл хизмат ҳақим учун ўн цент берди. Жамғарган пулим жами олтмиш цент бўлди. Кейин бор майда-майда тошларимни пуллаб, яна ўн икки цент топдим. Тагин иш изладим. Бисотимдаги нарсаларимни жаллобларга пулладим. Бир инглиз хонимга ҳашарот териб бердим. Бир-икки ҳафта деганда жамғарма пулим тўқсон цент бўлди. Сўнг, омадим келмай, қолган центларни тополмай қолдим... Аммо китоб магазинига бормаган куним қолмади, хар куни Пиддингтонга бориб, китоб магазини тоқчасидаги мени табиатнинг бор сир-асроридан воқиф этажак мўъжизавий китобни кўриб-келиб юрдим”.

Кейин акаси Эрнестга иш буюриб, ҳақиға бир галстук узатди. Эрнест галстукни эмас, пулини олди. Шундай қилиб, пули юз цент – бир доллар бўлди. Ниҳоят, магазиндан орзу қилган китобини олиб, мурод-мақсадига етди.

У аввал-аввал расмлар чизди. Рассом бўлмоқчи бўлди. Қатор-қатор расмлар чизди. Расмлари кўргазмасини қўйди. Бир расмда одам еяётган бўрилар тасвири бор эди. Одамлар расми томоша қилиб: “Бу Худога шак келтириш-ку!”, – деди. Тўғри, расм мазмуни жуда аянчли эди, аммо расми ўта қайгуиликда эмас, айнан Худога шак келтиришда айблади. Бу қадим-қадимдан ҳукм суриб келаётган қарашлар акс садоси эди.

Ўрта асрлар бошларидан бошлаб динлар таъсири оқибатида инсон билан ҳайвон ўртасига Хитой девори қўйилди. Илоҳиётчи файласуф Фома Аквинский: “Ҳайвонларнинг қалби йўқ”, дея таълим берди. Бу таълимот ҳайвонот дунёси билан табиат оламини ўқиб-ўрганишни тақиқлаб қўйди. Охир-оқибат, Сетон-Томпсон “Бу қанақаси? Худонинг бандаларини бекордан-бекорга ўлдираверар экан-да!” қабилдаги танбехларга қолди.

Аммо давр ўзгариб борди, бу қабилдаги қарашлар қариди. Илму фан жониворларнинг қалби бор эканлигини кашф этди, табиатга бўлган қарашлар ўзгарди. Бу борада Сетон-Томпсоннинг замондоши, буюк олим Чарльз Дарвиннинг хизмати беназир бўлди. Дарвин ўтган аср¹ ўрталарида ўзининг “Турларнинг келиб чиқиши” асарини битиб, кашфиёт яратди. Дарвин инсон шаънини камситмаган ҳолда инсонга ўзлигини танитди. У инсонни табиат тараққиётидаги бир бўғин деб қаради. Дарвин таълимотига биноан инсон фақат табиатга илоҳийларча назар солибгина қолмасдан, шунингдек, ўзига ҳам табиат нуқтаи назаридан, табиат кўзи билан қараши, айниқса, ўзи билан табиат ўртасидаги қондошликни англаб етиши лозим бўлди.

Эрнест ажойиб анималист – жониворлар тасвирини яратувчи рассом бўлди. Аммо “бахт қуши”ни табиатшунос олимликдан, адибликдан топди.

Жониворлар бадиий адабиётда қадим-қадимдан буён оралаб юради. Қадимги адабиётларда жониворлар шунчаки ҳолатларда бир кўриниб қўйди. Бир кўриниб, бир йўқолиб турди. Кўринганда ҳам шунчаки, инсон хизматкори сифатида, йўл-йўлакай кўринди, йўқолганда йўқолгани билинмади, ўқиган одамда йўқлов туйғуси туғдирмади, демак, қўмаш, ачиниш, қайғу кўзғамади. Боиси, жониворлар бир жонли буюм сифатида тасвирланди. Борди-ю, бирор жонивор, айтайлик, от ўлган бўлса, асар муаллифи шу заҳотиёқ отнинг эгар-абзалини олиб, уни ўлган жойида ташлаб кетаверди. На асардаги одамда, на китобхонда отга нисбатан хайрихоҳлик, ачиниш содир бўлди. Чунки муаллиф отни ҳайвон, ўз оти ўзи билан ҳайвон, деган нуқтаи назар билан тасвирлади.

Бадиий адабиётда жониворларни тасвирлашнинг маълум бир мезони, маълум бир қолипи пайдо бўлди. Бу мезон бора-бора шаклланиб, одатдаги рисолага сиғмай қолди. Кейин-кейин жониворлар бадиий адабиётда бир воситачи сифатида тасвирланадиган бўлди. Муаллиф ўз мақсадини амалга ошириш учун ҳайвонларни керак бўлганда ишлатди, керак бўлмаганда, воқеадан четга чиқариб қўйди. 1498 йилда улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” – “Қуш тили” асарини яратиб, унда инсон билан табиат, илоҳиёт масаласини бадиий таъриф-тавсифлади. Буюк шоир ўз қарашларини Попишак, Тўти, Товус каби ўттиздан зиёд қушлар тили, қилмиш-қидирмишлари, саргузаштлари орқали мажозий тарзда бадиий ифодалади. Ўзбек халқ достонлари яратилиб, бу достонларда отлар инсоннинг энг яқин биродари этиб тасвирланди, инсонни балолардан омон сақлади, оғирини енгил қилди, инсоннинг тоғдай таянчи бўлди. XVIII асрда француз табиатшуноси Бюффон қирқ тўрт жилддан иборат “Табиат тарихи” асарини яратди. Бюффон бу асарида жониворлар ҳаётини тасвирлади, жониворларнинг ўзига хос портрети, хулқ-атворини чизди. Брем ўн уч жилддан иборат “Ҳайвонлар ҳаёти” китобини яратди. XIX асрда улуғ рус ёзувчиси Лев Толстой “Холстомер” деган асар ёзди, унда отлар тилга кириб, одамлар мисол ўзаро гаплашди, бахслашди, талашиб-тортишди, фалсафий мушоҳадалар қилди.

Сўнг, бадиий адабиётда жониворларга энг бир хокисор, дунёдаги энг бечора жонзот сифатида қараб ёзилган асарлар пайдо бўлди. Бунда муаллиф асардаги одам билан қўшилиб, жониворларга ачинувчан туйғулар билан мурожаат қилди, жониворлар учун қуйиб-пишди, қайғурди, елиб-югурди, одамгарчилик қилди, кўзёшлар тўкди.

Тургеневнинг “Муму” асари шундай асар.

Кейин, жониворларни кўкларга кўтариб улуғловчи, ҳатто унга сиғинувчи, уни илоҳийлаштирувчи асарлар яратилди. Жониворлар ҳатто одамдан ҳам ақлли, доно, одамдан ҳам инсонпарвар, халқпарвар, эзгу мақсадли қилиб тасвирланди. Одам ким, ҳайвон ким, билиб бўлмай қолди. Бундай жониворлар таъриф-тавсифини ўқиб, ўзи, инсон инсонга бўри экан, қайтанга, инсондан ҳайвон яхши экан, деган хулосалар ҳам пайдо бўладиган бўлди. Баъзи бир ҳайвонлар, масалан, итлар инсон билан баб-баравар қўйиладиган, айрим ҳолларда инсондан ҳам юксак қўйиладиган бўлди.

¹ XIX аср назарда тутилмоқда.

Жек Лондон ана шундай асарлар яратди.

Яна бир туркум асарлар пайдо бўлиб, булар бадиий асар бўлиб, бадиий асар бўлмади, илмий асар бўлиб, илмий асар бўлмади. Улар чинакам бадиий асар даражасига кўтарила олмай, илмийликка тобе бўлиб қолди. Оқибат, ўз соҳасига оид қўлланма асар бўлиб қолди.

Даррелл шундай асарлар ёзди.

Табиатни ким яхши билади? Рассомми? Йўқ, рассом кўз олдида турган тайёр табиатни қоғозга кўчиради. Ёзувчими? Йўқ, ёзувчи табиатга юзаки, сиртдан қарайди, табиат жамолинигина кўради. Табиатни ўз мақсади йўлида тасвирлайди. Тўлмаган ойни хоҳласа ёр қошига, тўлган ойни хоҳласа ёр жамолига қиёслаб тасвирлайди. Олимларми? Йўқ, олимлар табиатни билади, аммо ҳис қилолмайди. Олимлар табиатни қафасга қамаб, қафас тешикларидан мўра-лаб, девордан бўйлаб қараб ўрганади, шарикли ручка билан ўрганади.

Табиат ана шу уч олам нуқтаи назаридан келиб чиқиб тасвирланди. Аксарият ҳолларда бу уч олам нуқтаи назари, фикри бир-бирига тўғри келмай қолди. Рассомлар табиати бошқа, ёзувчилар табиати бошқа, олимлар табиати бошқа бўлиб келди. Сетон-Томпсон ана шу уч нуқтаи назар, ана шу уч қараш – рассомлик, ёзувчилик, олимликдан Сетон-Томпсон бўлди.

Сетон-Томпсон:

Табиатга зийрак анималист рассом, синчи адиб, нуқтадон олим кўзи билан қаради.

Жониворларга тоза кўнгил, тоза кўз билан қаради.

Жониворлардан ўзининг қинғир, фалсафий фикрларини айтиш учун фойдаланмади.

Жониворларнинг ички дунёсини ҳалол, холисона очиб берди.

Ҳаётга жониворлар кўзи билан боқди.

Жониворларга тушкун муносабатда бўлмади.

Бирор-бир динга сиғинмади, яккаю ёлғиз паноҳи табиат бўлди.

Ўз бошидан кечирган ҳаётни, ўз кўзи билан кўрган табиатни, ўз қўли билан ушлаган жониворларни қандай бўлса шундайлигича бадиий асар қилди.

Сетон-Томпсон бадиий адабиётда биринчи бўлиб жониворларни бадиий асарнинг бош қахрамони қилиб олди. Ҳайвонларни образ қилиб тасвирлади, ҳайвонларни қахрамон даражасига кўтарди. Жамики ташқи муҳит, энг улуғ зот бўлмиш инсонни ҳам ҳайвонлар образини яратиш учун хизмат қилдирди. “Мен билган жониворлар”, “Қувғиндилар тақдири”, “Ҳайвонлар – қахрамонлар”, “Митти ёввойилар”, “Рольф ўрмонда”, “Крэг – кутеней қўйи” каби қатор асарлар яратиб, уларда ҳайвонларни бош образ қилиб тасвирлади. Бу асарлар китобхонлар қалбига тез кириб борди, китобхонларнинг мулки бўлиб қолди.

“Жониворлар ҳақида ҳикоялар” китоби эса Сетон-Томпсон номини оламга ёйди. Китоб қўлма-қўл ўқилди, тик туриб ўқилди, овоз қўйиб ўқилди, кечаю кундуз ўқилди. Китобни бутун дунё ўқиди.

Китоб бу қадар оммавийлашиб, қўлма-қўл бўлиб кетиш сабабларидан бири – уни болалар ҳам, катталар ҳам, кексалар ҳам бирдай ўқийди. Китоб етти яшар китобхонгаям, етмиш яшар китобхонгаям бирдай суюкли, бирдай ардоқлидир. Сетон-Томпсоннинг ўзи айтмиш: “Бу китоб, шубҳасиз, адабиётда жониворларни тасвирлаш бобида янги, реалистик йўлни бошлаб берди. Унда биринчи бўлиб жониворлар туриш-турмуши ҳаққоний тасвирлаб берилди.

Шу вақтгача жониворлар ҳақида масаллар, эртактлар, ҳикоялар мавжуд бўлиб, уларда жониворлар ҳайвон терисини ёпиниб олган одам бўлиб юриб-турди, одам бўлиб гапириб-гаплашди”.

Асарни Николай Чуковский русчага таржима қилди. 1936 йилда “Домино” номи билан китоб бўлиб чиқди. Шу дастлабки нашрда “Спрингфильд тулкиси” ҳамда “Чиноқ” деган ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоялар Сетон-Томпсоннинг таржимаи ҳол китобидаям “Жониворлар ҳақида ҳикоялар” асари хусусида ёзилган мақолалар, хотиралар, илмий манбалардаям қайд этилади. Ажабо, бу ҳикоялар асарнинг кейинги нашрларида йўқ. Асарни йилига юзлаб нашриётлар миллионлаб тиражда чоп этади. Даромад учун бир-бирларидан шундайгина олиб, кўр-кўрона

босади. Бу Сетон-Томпсонни билмаслик, узумини еб, боғини суриштирмасликдир. Мен асарнинг илк нашрини топиб, иккала ҳикояниям ўзбекчалаштириб, ушбу китобга киритдим.

Сетон-Томпсон ҳайвонлар ҳақида шундай асар яратдики, бундай асарлар Сетон-Томпсонгача яратилмаган эди, ундан кейин ҳам яратилмади. Табиат, хусусан, жониворлар ҳақида минглаб асарлар ёзилди, аммо ҳеч ким Сетон-Томпсондан ошиб ўтолмади.

Ҳеч ким Сетон-Томпсон бўлолмади.

Оқибат, ожиз адиблар, ғариб адиблар куйиб кетди. Адиблар ғаюр бўлди, адиблар қитмир бўлди, адиблар иғвогар, фикс-фасодчи бўлди. АҚШнинг ўша даврдаги машҳур адиби Жон Берроус “Атлантик Монсли” журналида Сетон-Томпсонни уриб чиқди. Сетон-Томпсон мақолани кўриб-кўрмасликка олди, миқ этмади. Журнал ундан жавоб мақоласи сўради, у рад жавобини берди. Ваҳоланки, оқсоқол адиб қўйган айблар тухматдан иборат эди.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.